

نقش گردشگری در پرورش کودک، در ساحت‌های تربیتی از دیدگاه قرآن و حدیث

چکیده

آموزه‌های قرآن و سیره‌ی معصومین^(ع) درباره‌ی حقوق و رشد کودک، همواره به تعلیم و تربیت او همگرا شده است. در قرآن کریم و احادیث، به استفاده از گردشگری با عناوینی چون سیر و سفر، سیاحت، برای اهداف فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، به‌ویژه تقویت بعد عبادی سفارش شده است و مصادیقی بر استفاده از گردشگری در جریان تربیت کودکان مشاهده می‌شود. هدف این پژوهش، بررسی نقش گردشگری بر پرورش کودک در ساحت‌های تربیتی از دیدگاه قرآن و حدیث است. در این پژوهش، از راهبرد استدلال منطقی در تحقیقات کیفی استفاده شد. یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد که مکتب تربیتی اسلام، قرآن و حدیث، بر به‌کارگیری روش‌های جذاب و فعال یادگیری در تربیت متربیان، متناسب با ویژگی‌ها و نیازهای آنان تأکید دارد؛ همچنین گردشگری و سفرهای میدانی مدرسه، سبب تقویت مهارت‌های فردی و اجتماعی دانش‌آموزان می‌شود. در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران، به استفاده از این روش‌ها به‌ویژه گردشگری، در برنامه‌ی درسی دوره‌ی ابتدائی توجه چندانی نمی‌شود. این پژوهش به معرفی بعضی از روش‌های مؤثر یادگیری مستند به آموزه‌های دینی پرداخته است؛ همچنین برای نقش‌آفرینی گردشگری در برنامه‌ی درسی دانش‌آموزان ابتدائی، چارچوبی را برای نیل به ساحت‌های تربیتی مبتنی بر قرآن و حدیث پیشنهاد داده است.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۲۷
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۲
از صفحه ۹۳ تا صفحه ۱۱۴

حمید ضرغام بروجنی

دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی،
دانشکده مدیریت و حسابداری،
نویسنده مسئول
hzargham@gmail.com

یوسف نوری

دانشجوی دکترا دانشگاه علامه طباطبائی
yousef.noori14@gmail.com

مهدی کروب‌ی

دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی،
دانشکده مدیریت و حسابداری
drkaroubi@gmail.com

سید مجتبی محمودزاده

استادیار دانشگاه علامه طباطبائی،
دانشکده مدیریت و حسابداری
sm.mahmoudzadeh@gmail.com

واژگان کلیدی:

قرآن و حدیث، سیاحت، گردشگری،
ساحت‌های تربیت، دوره‌ی ابتدائی.

گردشگری برای کودکان و نوجوانان، موضوعی غافلگیرکننده در پژوهش‌های گردشگری است. اگر صدای کودکان در پژوهش‌های گردشگری شنیده شود و خواسته‌ها و انتظارات آنان برآورده گردد، توسعه‌ی اجتماعی و مدنی را در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه امکان‌پذیر می‌سازد (دالاری و ماریوتی^۱، ۲۰۱۶). در واقع، نصوص صریح اسلام پذیرای گردشگری است. ۱۶ آیه در قرآن وجود دارد که مستقیماً سفر و مسافرت را ترغیب می‌کند. مسلمانان شیفته‌ی مسافرت هستند. در حقیقت، تعالیم اسلامی، سفر کردن را تشویق می‌کند. مسلمانان بر این باورند که در سفر، به خدا نزدیک‌تر می‌شوند و امکان استجاب دعای آنان نیز بیشتر می‌گردد (عزیز، ۲۰۰۱، به نقل از تیموتی و السن^۲، ۱۳۹۲، ص ۱۹۱). پژوهش در تاریخ روابط اسلام و دیگران، تراجم و... نشان می‌دهد گردشگری در سیره‌ی معصومان جایگاهی بلند داشته و پیشوایان دین سیاحت را روزه‌ای برای شناخت بهتر انسان و جهان دانسته‌اند. سیاحت در فرهنگ اسلامی، نه تنها برای دلگشایی و شادی روان که برای پیوند شنیدن به دیدن و تشریح به تکوین و روبه‌رو شدن بی‌واسطه با آفریده‌ها و رسیدن به ژرفای حقایق است (رضوی، ۱۳۷۶، ص ۲).

قرآن کریم در داستان حضرت یوسف (آیه‌ی ۱۲)، به اهمیت توجه به گردشگری کودکان (گردشگری طبیعت) اشاره می‌کند. در سیره‌ی پیامبر^(ص) آمده است: در یکی از سال‌ها، ابوطالب همراه کاروان قریش، برای تجارت^۳ عازم شام شد. بنا بر تقاضای محمد (که بر حسب اختلاف مورخان، در آن هنگام ۸، ۹، ۱۲ یا ۱۳ ساله بود)، ابوطالب او را نیز به همراه خود برد (حموی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۴۴۱). پیامبر^(ص) در این سفرها «گردشگری آموزشی و تجاری» را تجربه کردند.

مختصات روش تربیتی کودکان در مکتب اسلام، بر اساس رویکرد فلاسفه، عرفا و متکلمان اسلامی عبارتند از: عمل‌گرایی و تجربه‌محوری، «تأکید بر تجارب فردی و به تبع آن، تربیت فردی»، ارتباط عاطفی میان مربی و متربی، دور نگه داشتن کودک از محیط ناسالم، مواجهه‌ی کودک با مشکلات، بازی، تربیت بدنی، تشویق و تنبیه، اراده و توبه، تفکر، چله‌نشینی و عمل صالح، صبر، نماز و روزه، مهرورزی، الگوگیری، مشاوره، موعظه حسنه، داستان‌سرایی، عبرت‌آموزی، پرسش و پاسخ، شیوه‌های نمایشی، تجربه، سخنرانی، داستان‌سرایی، تمثیل و «گردش علمی» استوار است (مطهری، ۱۳۸۱، ص ۶۹؛ باخزری، ۱۳۶۶، ص ۶۲ به نقل از میرغلامی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۲ - ۷۵).

جریان تربیت رسمی و عمومی، به دنبال تحقق شایستگی‌های (توانایی‌ها، مهارت‌ها و صفات) مشترکی در آحاد جامعه است؛ تا با توجه به انواع تربیت در ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت (دینی و اخلاقی، علمی و فناوری، اقتصادی و حرفه‌ای، سیاسی و اجتماعی، زیستی و بدنی، زیبایی‌شناختی و هنری)، بر حسب شئون گوناگون حیات طیبه بیان شوند (مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۲۷۰).

1- Dallari & Mariotti

2- Timotthy & Olsen

3- Business Tourism

نظام تعلیم و تربیت هر کشوری در تلاش است با تدوین و اجرای طرح‌ها و برنامه‌های مناسب، استعداد‌های بالقوه‌ی فراگیران خویش را به شکل معقول و موزون، شکوفا سازد. نظام آموزش و پرورش در ایران نیز از این اصل بدیهی مستثنا نیست و از آن، به‌عنوان یک رویکرد نمادین، در برنامه‌های رسمی و غیررسمی یاد می‌کند؛ اما برنامه‌های رسمی و متداول در کلاس‌های درسی و مدارس، عمدتاً به پرورش حافظه و به‌کار انداختن قوای ذهنی شاگردان تأکید می‌کنند (حافظه‌محوری) و به رشد جنبه‌های اجتماعی و عاطفی به‌طور جدی توجه نمی‌شود (محبی، ۱۳۸۳، ص ۸۹، به نقل از قرشی میناآباد و میرواسع، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲).

تعلیم و تربیت در رشد فردی و اجتماعی انسان نقش اساسی ایفا می‌کند و در جهان امروز، آموزش و پرورش یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین سازمان‌ها برای رسیدن به این هدف است که در این میان، آموزش ابتدایی اهمیت خاصی دارد. آموزش ابتدایی، پایه و اساس همه‌ی آموزش‌ها است. فرآیند کیفیت در مدارس ابتدایی، به‌عنوان نقطه‌ی شروع اثربخشی نظام آموزشی، مهم است (یاو چینگ، ۲۰۱۳، به نقل از روشنی، ۱۳۹۵، ص ۸۹). این دوره به علت ویژگی‌ها و شرایط سنی کودکان، نسبت به دوره‌های تحصیلی دیگر، اهمیت و حساسیت بیشتری دارد. کودکان در این دوره، بیشترین آمادگی را برای یادگیری دارند. انگیزه و علاقه‌ی کودکان به آموختن، با توجه به گرایش فطری آنان به جستجوگری و پرسش‌گری و کسب شناخت بالاست. در این دوره است که شخصیت دانش‌آموزان شکل می‌گیرد و آینده‌ی آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این دوره، کودکان هنوز قالب شخصیتی پیدا نکرده‌اند و شرایط لازم را برای کسب تجارب ارزشمند دارند و تصورات دانش‌آموزان نسبت به معلم، کتاب، مدرسه، آموختن و... شکل می‌گیرد (شکوهی، ۱۳۸۷، به نقل از همان).

تصویب اسناد و مقررات فرادستی، نیاز ویژه‌ی دانش‌آموزان ابتدایی، ایجاد ساختار و تشکیلات اردو، بازدید در همه‌ی سطوح سازمانی وزارت آموزش و پرورش، وجود اردوگاه‌های دانش‌آموزی و مریبان اردو، مبین الزام به استفاده از گردشگری (اردو و بازدید) در برنامه‌ی درسی است. در پژوهش حاضر تلاش شده است که به بررسی انواع، ابعاد و اثرات گردشگری برای اصلاح فرآیند یاددهی و یادگیری و نقش آن در دستیابی به ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی، مستند به قرآن و حدیث پرداخته شود. این پژوهش به‌منظور پاسخ به پرسش‌های زیر انجام گرفت:

۱. رویکرد قرآن و حدیث به نقش تربیتی گردشگری در دوران کودکی چگونه است و روش‌های آن کدامند؟

۲. چارچوب مناسب برای استفاده از انواع گردشگری، در دروس دوره‌ی ابتدایی، مبتنی بر آموزه‌های قرآن و حدیث برای دستیابی به ساحت‌های شش‌گانه چگونه است؟
از آنجاکه تاکنون پژوهشی تخصصی در حوزه‌ی گردشگری کودکان، از دیدگاه قرآن و حدیث انجام نشده است، تلاش شد تا با بهره‌گیری از این منابع نورانی، نقش گردشگری در تربیت کودکان، برای نیل به اهداف ساحت‌های تربیتی بررسی گردد.

۱-۱. مفهوم‌شناسی

در این بخش مفاهیم و واژه‌های مرتبط با موضوع مقاله به ترتیب تعریف می‌شوند.

۱-۱-۱. مفاهیم واژه‌ها

۱-۱-۱-۲. سیر:

در لغت به معنای رفتن، گذشتن، عبور کردن (ابن‌فارس، ۳۱۱۱، ق، ج ۱، ص ۳۳۱، به نقل از ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۸۵) و راه رفتن در زمین بیان شده است (ابن‌منظور، ۳۱۳۱، ق، ج ۱، ۱۳۳؛ قرشی، ۳۱۳۳، ج ۱، ص ۱۱۳، به نقل از همان). در قرآن و در ۱۴ سوره، عبارات «سیروا»، «یسیروا» و «فسیروا» آمده است.

۱-۱-۱-۳. سفر:

واژه‌ای عربی از ماده‌ی «سَفَرَ» به معنای «کشف»، «آشکار شدن»، «رخ‌نمایان کردن» و معانی‌ای از این دست است. به معنای رفتن از شهر خود به محلی دیگر است (همان). سفر را از این جهت سفر می‌خوانند که مسافر برای بیرون شدن از وطن، از خانه‌اش، منکشف و آشکار می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۲). قرآن در سوره‌ی کهف آیه‌ی ۶۲، مستقیماً به سفر اشاره کرده است.

۱-۱-۱-۴. سیاحت (سائح):

گردش کردن، گشتن، جهان‌گردی (دهخدا ذیل لغت سائح). مقصود از «سیاحت» که در لغت به معنای سیر و گردش در زمین است، در اینجا، آن معنایی که با سیاق ترتیب مناسب‌تر است، سیر و رفت‌وآمد در جایگاه‌های عبادت و مساجد است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۵۳۹-۵۴۰). قرآن در سوره‌ی توبه (آیات ۲ و ۹؛ فسیحوا، السائحون) و سوره‌ی تحریم (آیه ۵؛ سائحات) به سیاحت اشاره کرده است.

۱-۱-۱-۵. گردشگری:

فعالیت‌هایی که شخص در طی سفر و در زمان اقامت در محیطی به‌جز محیط متعارف خود، به مدت کمتر از یک سال متوالی و با اهدافی چون گذران اوقات فراغت، کسب‌وکار و غیره انجام می‌دهد (سازمان جهانی گردشگری، به نقل از آرگولدر و ریچی، ۱۳۹۵، ص ۲۲).

البته واژگان دیگری برای گردشگری چون «نقب (ق، ۳۶)»، «ضرب» (بقره، ۲۷۳)، «رحله» (قریش، ۲)، «خروج» (توبه، ۹، ۴۶) و «هجرت» (انفال، ۷۲ و...) در قرآن کریم وجود دارد که به سبب رعایت اختصار، شرح تفصیلی آنها نیامده است.

خداوند از میان واژگان دال بر گردشگری، از واژه‌ی «سیاحت» استفاده کرده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۵۳۹-۵۴۰).

۲-۱. ساحت‌های تربیتی

وظیفه‌ی نظام اسلامی، زمینه‌سازی برای رشد هماهنگ و متعادل همه‌ی جنبه‌ها و استعداد‌های افراد جامعه بر اساس تعالیم اسلامی است؛ زیرا در نگاه اسلامی، همه‌ی فرآیند تربیت و ابعاد آن باید در چهارچوب معیارهای اسلامی باشد-چه در ساحت تربیت دینی (به معنای خاص یعنی تربیت اعتقادی عبادی)

و اخلاقی و چه در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، تربیت اقتصادی و حرفه‌ای؛ از این رو، حتی تقدم و محوریت تربیت دینی و اخلاقی در چهارچوب نظام تربیت اسلامی هنگامی معنا می‌یابد که در آن، سایر ابعاد و ساحت‌های تربیت نیز از اهمیت لازم برخوردار باشند (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۲۰۹). در اندیشه‌ی علامه طباطبائی، می‌توان هفت ساحت با کارکرد تقریباً مستقل و در تعامل با یکدیگر را برای انسان برشمرد که عبارت‌اند از: ساحت جسمانی، عقلانی، عاطفی، اخلاقی، اجتماعی، هنری و دینی (موسوی‌مقدم و زمانی، ۱۳۹۰، ص ۵۳). در مبانی نظری ستاد تحول بنیادین، ساحت‌های تربیتی برای نیل به حیات طیبه پیش‌بینی شده است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۱۵۹-۱۶۰).

اهداف کلی	ساحت
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تربیت تحقق شأن اعتقادی، عبادی و اخلاقی حیات طیبه.	تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن زیستی و بدنی حیات طیبه	تربیت زیستی و بدنی
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن اجتماعی و سیاسی حیات طیبه	تربیت اجتماعی و سیاسی
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن اقتصادی و حرفه‌ای حیات طیبه	تربیت اقتصادی و حرفه‌ای
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن علمی و فناورانه‌ی حیات طیبه	تربیت علمی و فناوری
ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن زیبایی‌شناختی و هنری حیات طیبه	تربیت هنری و زیبایی‌شناختی

جدول ۱. ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت و اهداف کلی.

۳-۱. گردشگری

گردشگری موفق و پایدار در کشورهای در حال توسعه، نقطه‌ی مرکزی اتکای توسعه‌ی اقتصادی است، برای کشور ارزآور است و به‌ویژه برای بی‌بضاعت‌ها و مناطق فقیر، درآمد و اشتغال ایجاد می‌کند (ضرغام بروجی و شالبافان، ۱۳۹۱، ص ۱۳). تقسیم‌بندی انواع گردشگری از دیدگاه سازمان یادشده عبارتند از: گردشگری فرهنگی^۱، گردشگری طبیعی^۲، گردشگری تجاری^۳، گردشگری مذهبی^۴ و گردشگری ورزشی^۵ (به نقل از یعقوب‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۸-۵۹).

- 1- Cultural Tourism
- 2- Natural Tourism
- 3- Business Tourism
- 4- Religious Tourism
- 5- Sport Tourism

بر اساس گزارش مجمع جهانی اقتصاد^۱ در سال ۲۰۱۹، ایران در رده‌بندی گردشگری کشورهای منطقه‌ی «منا»^۲، (۱۵ کشور خاورمیانه و شمال آفریقا) با امتیاز ۳.۵، سیزدهمین کشور منطقه است. ایران، تنها در دو شاخص منابع طبیعی و فرهنگی (از نظر آثار تاریخی و فرهنگی در میان ده کشور اول جهان و در جاذبه‌های طبیعی و تنوع اقلیمی نیز جزو پنج کشور برتر دنیا) و قیمت پایین سفر (ارزان‌ترین مقصد جهان)، پیش‌تاز دیگران است و در شاخص‌های دیگری چون نیروی متخصص نیز، شاخص‌های ایران ناپذیرفتنی و بسیار پایین‌تر از دیگر کشورهای منطقه است.

۴-۱. گردشگری از نگاه اسلام

روش تربیتی مکتب اسلام مبتنی بر فعالیت، تجارب عملی و فردی متربی است. رویکردهای احادیث و روایات و نیز فلاسفه، عرفا و متکلمان اسلامی (غزالی، مولوی، ابن‌سینا، سهروردی)، در روش تربیتی کودکان در مکتب اسلام عبارتند از: عمل‌گرایی و تجربه‌محوری، مواجهه‌ی کودک با مشکلات، بازی، تربیت بدنی، الگوگیری، عبرت‌آموزی، تجربه و گردش علمی (به نقل از میرغلامی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۴-۷۵).

همه‌ی آیات مربوط به گردشگری در قرآن کریم، نه‌تنها به مطلوبیت گردشگری اشاره دارند، بلکه بر گردشگری نیز امر می‌کنند و تأیید و تأکید دارند. روایات وارده از امامان معصوم^(ع) نیز در تأیید و تأکید گردشگری فراوان است و در آنها، ائمه^(ع) به بیان جزئیات و احکام این موضوع نیز پرداخته‌اند؛ بنابراین، گردشگری جزء اعمال مباح به‌شمار می‌رود که در شرایطی واجب و در شرایطی حرام (سفرهای حرام) می‌شود. از جمع‌بندی آیات و روایات و آموزه‌های دین اسلام درباره‌ی گردشگری به این نتیجه می‌رسیم که شارع، این موضوع را مطلوب می‌داند و لذا برای آن، بایدها و نبایدهایی مشخص کرده است. فقها این بایدها و نبایدهای احکام شرعی جوانب مختلف گردشگری را از آیات و روایات و بر اساس روش اجتهادی استخراج می‌کنند که از کنار هم قرار گرفتن آنها، چارچوب گردشگری مبتنی بر فقه شیعه به دست می‌آید (امینی، ۱۳۹۶، ص ۱۸۶-۱۸۷).

امروزه، گردشگری دینی انگیزه‌های مختلفی، مانند پیدا کردن خود، انس با خدا، بخشش گناهان، تجربه‌ی آموزشی، احساسات میهن‌پرستانه، لذت بردن از معماری و جاذبه‌های فرهنگی و یا آشنایی با یک فرهنگ و یا قوم دارد. این نوع گردشگری، هنوز هم یکی از پرطرفدارترین اشکال مسافرت است (تیموتی و السن، ۱۳۹۲، ص ۲۸۲). درباره‌ی انگیزه‌های سفر، در آیات متعددی از قرآن کریم می‌توان به عناصری همچون عبرت‌آموزی و درس‌آموزی از تاریخ گذشتگان، شناخت ماهیت و مبدأ آفرینش جهان و آموختن اشاره کرد (پیراسته و زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۷۱). در سنت رسول اکرم^(ص)، اهمیت مسئله‌ی سفر به‌روشنی دیده می‌شود و از ایشان، احادیث متعددی در این باره روایت شده است؛ از آن جمله می‌توان موارد گوناگونی را برشمرد که در آنها، انگیزه‌ی سفر از دید پیامبر^(ص)، تجربه آموختن، علم‌آموزی، کسب سلامت، گشادگی در زندگی و نجات از افسردگی و طلب

1- world economic forum

2- MENA

روزی دانسته شده است (رنجبریان و زاهدی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۹). علی بخشی (۱۳۸۷، ص ۱۳۵-۱۴۶)، انواع سفر را در قرآن و روایات؛ حج، جهاد در راه خدا، عبرت‌اندوزی، سفر علمی، امرار معاش و تفریحی، دسته‌بندی می‌کند. محمدی و قاضی‌زاده (۱۳۹۳، ص ۳۱-۵۰)، اهداف گردشگری و سفر در فرهنگ اسلامی را انجام مناسک حج تمتع و عمره، سفر برای زیارت مکان‌های مقدس، صلّه‌ی رحم، سفر برای جهاد، سفر برای هجرت، علم و فرهنگ‌آموزی، تفریح و تفرّج و کسب معاش و تجارت می‌دانند. امینی (۱۳۹۶، ص ۱۵۹-۱۶۵)، گردشگری را از دیدگاه آیات قرآن، به امر به سیر و سیاحت، گردش در زمین و نمونه‌ها و الگوهای سیر و گردش در زمین تقسیم کرده است.

خداوند در قرآن کریم، به همه‌ی ابعاد زندگی بشری توجه نموده و راهنمایی‌های لازم برای سعادت انسان در دنیا و آخرت را بیان کرده است. گاه در قالب يك داستان، پیام‌ها و نکات ارزشمندی نهفته است که انسان را به تفکر و تدبیر وامی‌دارد. بازی و گردشگری کودک نیز از جمله موضوعاتی است که به‌طور غیرمستقیم، در سوره‌ی یوسف به آن سفارش شده است. در داستان یوسف و برادرانش، از زبان برادران یوسف، چنین می‌خوانیم: «إِرسَلَهُ مَعَنَا عَدَا يَرْتَع وَيَلْعَبُ وَإِنَّا لَهُ لِحَافِظُونَ ﴿يوسف، ۱۲﴾؛ گفتند: پدر! چرا درباره‌ی یوسف از ما ایمن نیستی؟ باینکه ما خیرخواه او هستیم. او را فردا همراه ما بفرست تا بگردد و بازی کند و ما نگاهبان اویم» (بهشتی و منطقی، ۱۳۹۰، ص ۹۴-۹۵).

سفر رسول خدا^(ص) به شام عبارت بود از سفری که با عمویش ابوطالب کرد، درحالی‌که هنوز به سن بلوغ نرسیده بود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۰۰).

۲-۴. پیشینه‌ی پژوهش

بررسی‌ها نشان می‌دهند که تاکنون کتاب یا مقاله‌ی مستندی با موضوع «گردشگری کودکان از دیدگاه مکتب تربیتی اسلام»، نوشته و یا منتشر نشده است. نتایج پژوهش‌های مرتبط عبارتند از: مقصودی (۱۳۹۵)، در یک مقاله‌ی کنفرانسی و مروری^۱ با «عنوان نقش گردش و گردشگری در تربیت کودکان» اعلام می‌کند: آنچه مدنظر است نقش انکارناپذیر تعامل محیطی برای تربیت صحیح کودکان است و در این میان، گردش و گردشگری به‌عنوان یک بستر مناسب، شرایط را برای رشد ویژگی‌های مثبت شخصیتی کودکان فراهم می‌کند. باهنر (۱۳۸۷، ص ۱۲۲)، در کتاب رسانه‌های گروهی، جنبه‌های مذهبی اسلام را نشان می‌دهد؛ حضور کودکان در اماکن و برنامه‌های مذهبی، اگر با تشویق همراه باشد و هر چه میزان شرکت کودک و فعالیت‌های او در این محیط‌ها بیشتر شود، به نگرش‌های دینی والاتری دست خواهند یافت. (زارع، ۱۳۸۱: ۳۷)، در پژوهشی دیگر با عنوان «نقش سیروسفرهای تفریحی و علمی در توسعه‌ی «عام‌گرایی» دانش‌آموزان» نشان می‌دهد نگرش دانش‌آموزان در گروه آزمایشی، در سطح معنی‌داری افزایش یافته و در نگرش گروه کنترل، هیچ پیشرفت چشمگیری مشاهده نشده است. علاوه بر این، تعامل اجتماعی و فرهنگی در طول سفر، یادگیری را ارتقا می‌دهد و در زمینه‌ی تحصیلی، سبب تقویت انگیزه‌ی دانش‌آموزان برای یادگیری

۱- در متن این مقاله منابع ذکر نشده‌اند و صرفاً در پایان مقاله، تعدادی منبع بدون ارجاع در متن معرفی شده‌اند.

علوم در آینده می‌شود (کیانی، ۱۳۸۷، ص ۹-۱۳)، در پژوهشی دیگر با عنوان «بررسی جایگاه توریسم در محتوای کتب درسی دوره‌ی تحصیلی ابتدائی در سال ۸۶-۱۳۸۵» نشان داده شد که مفاهیم مرتبط با گردشگری که در کتب درسی دوره‌ی تحصیلی ابتدائی وجود دارند، نمی‌توانند معرف گردشگری باشد و از سوی دیگر، شیوه‌ی ارائه‌ی این مفاهیم در کتب درسی، با نظر متخصصان برنامه‌ی درسی و گردشگری متفاوت است، به طوری که مفاهیم وحدت افقی و عمودی ندارند.

(پرییاری، ۱۳۹۲)، در پژوهشی دیگر با عنوان «تحلیلی بر آموزش گردشگری در کتب درسی مقطع ابتدایی» نتیجه می‌گیرد که کتاب‌های فارسی (بخوانیم)، مطالعات اجتماعی (جغرافی، تاریخ و مدنی) و علوم مقطع‌های اول تا ششم ابتدایی، به فرهنگ عمومی گردشگری - هرچند به طور ناقص و نارسا- اشاره داشته‌اند و به طور غیرمستقیم و بسیار اندک، به توسعه‌ی گردشگری پایدار توجه شده است. مهدی پورمیر و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه‌ی ششم ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش گردشگری» نشان می‌دهد که از ۸۲۹ صفحه‌ی کتاب درسی پایه‌ی ششم، ۷۵ مورد فراوانی در رابطه با مؤلفه‌های آموزش گردشگری یافت شد که بیشترین میزان توجه، مربوط به مؤلفه‌ی چپستی گردشگری و کم‌ترین میزان توجه، مربوط به مؤلفه‌ی هویت گردشگر بوده است؛ از سویی، مؤلفه‌ها، توزیع و پراکندگی مناسبی در کتاب‌های درسی نداشتند.

همچنین بر اساس تحلیل محتوایی که از سوی نگارندگان بر روی کتاب‌های درسی فارسی، علوم تجربی و علوم اجتماعی دوره‌ی ابتدایی سال ۱۳۹۷-۱۳۹۸ انجام شد، در رابطه با انواع گردشگری و نسبت تصاویر به متن و پرسش و همچنین فعال و غیرفعال، فراوانی و نتایج زیر به دست آمد:

فارسی	علوم اجتماعی	علوم تجربی	نوع گردشگری
۵	۰	۰	مذهبی (زیارت اماکن مقدس، شرکت در مراسم و رویدادهای مذهبی، دیدار عالمان دینی)
۵	۰	۰	تجاری (بازدید از نمایشگاه‌های تجاری، بازدید مراکز تجاری و ...)
۲۵	۱۵	۰	ورزشی (شرکت در انواع ورزش‌ها، مسابقه، ورزش همگانی، تماشای رویدادهای ورزشی، ماجراجویی)
۲۵	۱۵	۵۰	طبیعت (گردشگری دریایی و ساحلی، کوهستانی، کویر، حیات وحش، پارک‌های ملی و ...)
۴۰	۳۰	۹	فرهنگی (بازدید از میراث، جشنواره‌ها، بازدید از گالری‌های هنری، رویدادهای فرهنگی- هنری، تماشای سینما/تئاتر، دیدار اقوام و دوستان، شهربازی، بازی‌های محلی، گردشگری غذا)
۱۰	۳۵	۴۱	علمی- آموزشی (بازدیدهای علمی با محوریت کتاب درسی، بازدید از نمایشگاه‌ها و ...)

جدول ۲. فراوانی نسبی انواع گردشگری در کتب درسی دوره‌ی ابتدایی ۱۳۹۷-۱۳۹۸؛ منبع: محقق.

نسبت غیرفعال به کل	نسبت فعال به کل	نسبت پررش به کل	نسبت متن به کل	نسبت تصویری به کل	نسبت گردشگری خارجی به کل	نسبت گردشگری داخلی به کل
۵۶	۴۳	۲	۴۹	۴۹	۰	۹۸

جدول ۳. نسبت‌های (به درصد) مشاهده‌شده در تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدائی ۱۳۹۷-۱۳۹۸؛ منبع: محقق.

دیویی^۱ در کتاب‌های مقدمه‌ای بر فلسفه آموزش‌وپرورش، مدرسه و شاگرد و تجربه و آموزش‌وپرورش اعلام می‌کند: آموزش‌وپرورش، ضرورت زندگی است (دیویی، ۱۳۴۱، ص ۲). به اعتقاد وی، هدف آموزش‌وپرورش صحیح، بهبود وضع زندگی است (همان، ۱۳۴۶، ص ۶). به گفته‌ی وی، آموزش‌وپرورش واقعی، از طریق تجربه به دست می‌آید، تجارب آموزشی معنی‌دار، به‌هم‌پیوسته و مرتبط (همان، ۱۳۶۹، ص ۲۶). تجربه در خلأ به وقوع نمی‌پیوندد، بلکه حاصل تعامل میان فرد و محیط اوست (همان، ۴۶). پکر و بالانتین، ۲۰۰۲، لاینهات، تیتل و ناتسون، ۲۰۰۲؛ فالک، ۲۰۰۱، ملبور، ۲۰۰۸؛ تافیلد و همکاران، ۲۰۰۳؛ به نقل از گرمز^۲ (۲۰۱۴: ۲۴-۲۶). پژوهشی با عنوان «اثر سفرهای میدانی بر دانش‌آموزان کلاس نهم»، نشان می‌دهد یادگیری در خارج از مدرسه، اغلب در مطالعات مختلف با نام‌های گوناگونی بیان می‌شود: یادگیری غیررسمی، آموزش غیررسمی، یادگیری آزاد و یادگیری در زمینه‌ها یا محیط‌های خارج از مدرسه. سفرهای میدانی هم از لحاظ شناختی و هم از لحاظ عاطفی می‌توانند در آموزش‌وپرورش مفید باشند. با این حال، مکان‌های یادگیری خارج از مدرسه مانند باغ‌وحش و آکواریوم، به سبب ماهیت ارائه‌ی اطلاعات، به دانش‌آموزان به‌طور ذاتی انگیزه می‌دهد. یادگیری با انجام، دیدن، لمس و مشاهده، اثرات ارزشمندی در یادگیری بازدیدکنندگان دارد. یافته‌ها نشان داد سفر میدانی به یک مرکز علمی، باعث افزایش دائمی علاقه‌ی دانش‌آموزان به آن شده است و در نتیجه، پیشرفت تحصیلی را بهبود بخشید. بر اساس تئوری اجتماعی و فرهنگی، یادگیری در محیط‌های اجتماعی صورت می‌گیرد. دی ویت و استورکسدیک^۳ (۲۰۱۴، ص ۱۸۱)، در پژوهشی با عنوان «مروری کوتاه بر سفرهای میدانی مدرسه: یافته‌های کلیدی از گذشته و پیامدهای آینده» نتیجه می‌گیرند که یادگیری شناختی و عاطفی می‌تواند در نتیجه‌ی بازدید کلاس از محیط‌های خارج از مدرسه اتفاق بیفتد و به‌عنوان فرصتی برای اکتشاف و کسب تجربیات دست اول و اصلی در خدمت دانش‌آموزان باشد؛ همچنین محیط‌های یادگیری خارج از مدرسه، بر اصلاح نگرش دانش‌آموزان پایه‌ی ششم مؤثر است. بهرنت و فرانکلین^۴ (۲۰۱۴، ص ۲۳۶) در پژوهش «مرور ادبیات سفرهای میدانی و ارزش آنها در یادگیری» نشان می‌دهند یادگیری تجربی در مکان‌های سفر رسمی و غیررسمی، موجب افزایش علاقه و دانش دانش‌آموزان می‌شود.

1- John Dewey

2- GÖRMEZ

3- Jennifer DeWitt & Martin Storcksdieck

4- Marc Behrendt & Teresa Franklin

۵-۱. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، با راهبرد استدلال منطقی در تحقیقات کیفی انجام شده است. پژوهش بر مبنای استدلال منطقی، پژوهشی کل‌نگر است. محقق با توسل به ساختارهای لفظی و کلامی، تفسیر خود را از موضوع در قالب نظریه عرضه می‌کند و در این راه تلاش می‌کند با انسجام منطقی و عقلانی، از حیث صوری و محتوایی، زمینه را برای اقناع مخاطبان فراهم آورد؛ از این رو، چنین پژوهشی-پژوهش تحلیلی- را می‌توان به اختصار کل‌نگر و کلامی و تفسیری و اقناعی معرفی کرد. اتکا به این راهبرد، مبنای منطقی کسب معرفت در حوزه‌ی معارف ذهنی و بیشتر معارف متافیزیکی است؛ اما توسل به آن در حوزه‌ی معارف عینی و تجربی نیز مشهود و در خور توجه است (میرجانی، ۱۳۸۹، ص ۴۹).

۱-۵-۱. تجزیه و تحلیل داده‌ها

دین به منزله‌ی بخش اصلی ساختار تأثیرگذار بر جامعه و یکی از عوامل تعیین‌کننده‌ی رفتار و حالات انسانی شناخته شده و همچنین سبب ایجاد انگیزه در مسافرت و جابه‌جایی‌ها نیز می‌شود. دین و معنویت، همواره جزو مهم‌ترین علل مسافرت و جابه‌جایی‌ها در طول تاریخ بوده‌اند و در گذشته، بیشترین سفرها به منظور بازدید و زیارت اماکن مذهبی انجام می‌شده است (تیموتی و السن، ۱۳۹۲، ص ۹). در واقع، نص صریح اسلام پذیرای گردشگری است. ۱۶ آیه در قرآن وجود دارد که مستقیماً سفر و مسافرت را ترغیب می‌کنند. اندیشه‌ی اسلام، سفر و رفتار مهمان‌نوازی را تشویق می‌کند؛ اما این اندیشه بر وضعیت توسعه‌ی گردشگری کشورهای اسلامی خاص، تأثیر اندکی داشته است (زمانی فراهانی و هندرسون ۲۰۱۰، به نقل از اسکات و جعفری، ۱۳۹۳، ص ۲۲۲). مسلمانان شیفته‌ی سفر کردن هستند. در حقیقت، تعالیم اسلامی سفر کردن را تشویق می‌کند. مسلمانان بر این باورند که در سفر، به خدا نزدیک‌تر می‌شوند و امکان استجاب دعای آنان نیز بیشتر می‌شود (عزیز، ۲۰۰۱، به نقل از تیموتی و السن، ۱۳۹۲، ص ۱۹۱).

برای آنکه دریابیم از دیدگاه اسلامی، چه محرک‌هایی برای سیروسفر و توصیه به آن وجود دارد، بی‌تردید مراجعه به کتاب الهی و سنت رسول‌الله (ص) راهگشا خواهد بود. با جستجو در قرآن کریم، واژه‌هایی که می‌توان از آنها، برای سفر استناد گرفت؛ عبارتند از: سفر، سیر، هجرت، نفر، سیاحت و... وجه اشتراک این تعابیر را می‌توان در دو ویژگی مهم خلاصه کرد: نخست اینکه در همه‌ی این واژگان، مفهوم حرکت نهفته است و دومین ویژگی که بیشتر اهمیت دارد، ارزشمند و هدفمند بودن این حرکت‌ها است. این موضوعات با نگاهی مثبت در قرآن کریم مطرح شده است و فعل حرکت با مضمون پیشرفت، آگاهی و ارتقا همراه گردیده است. در طول تاریخ، اندیشمندان مسلمان از سراسر سرزمین‌های اسلامی، با درک اهمیت این موضوع، کمال‌یابی و پیشرفت شخصیتی خود را در سیروسفر و تجربه آموختن یافته‌اند (پیراسته و زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۷۰-۷۱).

درباره‌ی گردشگری کودکان، دو مورد آشکار از قرآن و سیره حضرت محمد (ص) ذکر می‌شود. نخست، در تفسیر آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی یوسف آمده است: «برادران یوسف می‌خواهند به پدر بگویند: اگر یوسف را به دست آنان بسپارد، او را به صحرا می‌برند و در فضای آزاد، با او هم‌بازی می‌شوند

و به او فرصت گردش می‌دهند و درعین حال، از او محافظت می‌کنند که دچار حادثه‌ی ناگواری نشود. معلوم می‌شود مطابق منطق آنان، آن کسی امین و خیرخواه کودک است که کودک را به صحراگردی، کوهنوردی، بازی و مسابقه ببرد و هر لحظه بر نشاط او بیفزاید و مانع افسردگی و ملالش شود. پس می‌توان گفت: مطابق این آیه، انسان، نیازمند تفریح و ورزش است و قوی‌ترین منطقی که توانست حضرت یعقوب را تسلیم خواسته‌ی فرزندان کند، این بود که یوسف نیاز به تفریح دارد» (قرائتی، ۱۳۷۸، به نقل از بهشتی و منطقی، ۱۳۹۰، ص ۹۴-۹۵). امروزه این سفر را در دیدگاه عام، «سفر تفریحی» می‌خوانند و در تقسیم‌بندی انواع گردشگری، ذیل عنوان «گردشگری طبیعت‌گرا» قرار می‌دهند؛ دوم، سفرهای رسول خدا^(ص) به شام که با تمایل ایشان و برای تأمین معیشت و تقویت مهارت‌های زندگی بوده است. این سفر میدانی هم «گردشگری تجاری» و هم «گردشگری آموزشی» بوده است.

گروهی از منتقدان، شکل حاضر تربیت رسمی و عمومی را «ناکارآمد» می‌دانند. این انتقاد از دیدگاه دیدگاه کارکردگرایی^۱ به جامعه‌شناسی وارد شده است. به اعتقاد اینان، این نظام به علت ساختار غیرمنعطف خود، به تحولات اجتماعی و نیازهای برآمده از آن، با تأخیر جواب می‌دهد؛ همچنین این نظام، در برآورده کردن نیازهای فرهنگی و حرفه‌ای افراد، ناموفق است. در لایه‌های عمیق‌تر این انتقاد، به نوعی تحویل‌گرایی^۲ در کارکرد تربیت رسمی و عمومی اشاره می‌شود. این تحویل‌گرایی در دو عرصه نمود و بروز یافته است: نخست، در عرصه‌ی فروکاستن صلاحیت‌ها و مهارت‌های متریان به کسب مدرک تحصیلی برای ورود به تربیت تخصصی و دوم، فروکاستن یادگیری به حفظ کردن محتوای مشخص به‌ویژه محتوای کتاب‌های درسی و هم‌چنین فروکاستن مفهوم شایستگی‌های متریان به توسعه‌ی بعد شناختی ایشان. فروکاهش نخست، به پدیده‌ی مدرک‌گرایی منجر شده است و دومی به معضل حافظه‌گرایی (همان، ص ۲۳۰).

در نظام آموزشی ایران، معلمان با تکیه بر روش‌های سنتی به‌ویژه سخنرانی، شاگردان را به حفظ و تکرار مفاهیم علمی ترغیب می‌کنند و علی‌رغم اینکه در محافل علمی و تربیتی و حتی اجرایی، از فعال بودن شاگردان، رشد فکری و آزاداندیشی صحبت می‌شود؛ اما عملاً چنین نظراتی جنبه‌ی شعارگونه به خود گرفته است و از تقویت روحیه‌ی همکاری و رفاقت در میان شاگردان و رشد اجتماعی آنان سخن می‌رود؛ اما در عمل، نه‌تنها گام مؤثری بدین منظور برداشته نمی‌شود، بلکه اغلب اوقات، همکاری و رفاقت به‌نوعی رقابت تبدیل می‌گردد که نتیجه‌ی آن، افزایش حس حسادت، کینه‌توزی و دشمنی در میان دانش‌آموزان است. سبک غالب در اکثر آموزش‌های کلاس، سنتی است؛ به این معنا که شاگردان در زمینه‌ی یادگیری مفاهیم درسی، کمتر با موقعیت‌های چالش‌آور مواجه می‌شوند (شکاری، ۱۳۹۱، ص ۳۲).

ناکارآمدی یادگیری رسمی، سبب واکنش‌های ایجابی نیز شده است. توجه به یادگیری‌های غیررسمی و به‌کارگیری آن در مدرسه، از این جنس واکنش‌هاست. طرح ایده‌ی فعالیت‌های فوق‌برنامه‌ی درسی، مانند فعالیت‌های بیرون مدرسه و فعالیت‌های مکمل، از واکنش کارگزاران نظام‌های تربیت رسمی و عمومی است.

1- FUNCTIONALISM

2- Reductionism

این ایده‌ها، اشکال تربیت و ناکارآمدی‌های آن را کاهش دهد (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۳۰). بررسی‌ها نشان می‌دهد روش‌های متنوعی، مستند به آیات و احادیث، برای استفاده از گردشگری به‌منظور پویایی نظام آموزشی وجود دارد که در دنیای غرب، از آنها به‌خوبی بهره‌برداری می‌شود؛ اما علی‌رغم پیشینه‌ی ایدئولوژیک و تاریخی، در نظام آموزشی ما، به آنها کمتر توجه شده است. در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱-۵-۲. سفرهای میدانی

سفرهای میدانی در ۱۴ آیه‌ی قرآن، برای عبرت‌آموزی و تقویت بعد اعتقادی و اخلاقی سفارش شده است. فایوس (به نقل از سقائی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۲) آورده است: «سفرهای میدانی» می‌تواند روش نوینی برای یادگیری سواد به معنای نوین آن باشد؛ همچنین نتایج متنوعی از یادگیری سفرهای میدانی به دست می‌آید؛ مانند دستیابی به تفکر مرتبه‌ی بالاتر که از طریق کار گروهی و گفتگو حاصل می‌شود. گفتنی است از این راه، کنترل بر یادگیری، تفکر و صحبت درباره‌ی یادگیری تقویت می‌گردد (ناندی^۱، ۱۹۹۹، به نقل از گورمز، ۲۰۱۴ ص ۳۰).

۱-۵-۳. روش مشاهده‌ای (عبرت‌آموزی)

این روش مبتنی بر رویکرد قرآن کریم است. خداوند به گردش (سیر) در زمین و دیدن آثار تمدنی برای عبرت‌آموزی امر می‌کند. امروزه، این روش به یادگیری مشاهده‌ای^۲ معروف است و می‌توان آن را «روش الگویی»^۳ نامید. این روش در سرتاسر زندگی و ابعاد مختلف آن کاربرد دارد و از آنجاکه محتوای تربیت را به‌صورت عینی و عملی ارائه می‌دهد، در انتقال مفاهیم و آموزش برنامه‌های تربیتی، بسیار مؤثر است. به نظر واضعان نظریه‌ی یادگیری اجتماعی^۴، یادگیری مشاهده‌ای، مهم‌ترین نوع یادگیری انسان است. از الگو در عربی، به «أسوه» و «قدوه» تعبیر می‌شود. در قرآن کریم، در سه مورد این واژه به‌کار رفته است^۵ (قائم‌مقدم، ۱۳۸۲، ص ۲۶). آموزش مهارت‌های اجتماعی از طریق الگوی یادگیری بندورا^۶، سبب افزایش معنادار این مهارت‌ها و توانایی ذهن در کودکان شده است (صدیقی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۰۵). بر اساس نظریه‌ی تبیینی بندورا، در سه حوزه‌ی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی و اصول مطرح‌شده در آن، محققان معتقدند که در زمینه‌ی روش‌ها و راهکارهای عملی مبتنی بر این نظریه، می‌توان الگو و چارچوب مشخصی در حوزه‌ی امور تربیتی و آموزشی، طراحی و ارائه کرد که در سه حوزه‌ی شناختی، رفتاری و اجتماعی، پاسخگوی پرسش‌های معلمان و مربیان باشد و روش‌ها و راهکارهای عملی را برای کاهش

1- Nundy

2- Theory Observational learning

3- Modeling method.

4- Social learning

۵- احزاب، ۲۱؛ ممتحنه، ۴ و ۶.

۶- Bandura's (آلبرت بندورا): روان‌شناس و پایه‌گذار «نظریه‌ی یادگیری اجتماعی» را یکی از بزرگ‌ترین روان‌شناسان زنده‌ی جهان می‌دانند

ضعف‌ها و رفتارهای نامطلوب و افزایش رشد و پیشرفت رفتارهای مطلوب و همچنین بهبود فرآیندهای خودنظم‌دهی و انگیزشی به آنان ارائه دهد (جاویدی کلاته جعفرآبادی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۵۲).

۴-۵-۱. یادگیری تجربی

از دیدگاه مکتب تربیتی اسلام، تجربه جایگاه ویژه‌ای دارد. در سایت جستجوی حدیث میزان^۱، حدود ۱۸۰ حدیث درباره‌ی «تجربه» ثبت شده است. امیرالمؤمنین علی^(ع) در وصیت به فرزندش، امام حسن^(ع) فرموده‌اند: تجربه‌های شخصی و تجربه‌های اندوخته‌شده توسط دیگران، هر دو چراغ راه زندگی است و می‌تواند راهگشای آینده‌ی همگان باشد (مولوی، ۱۳۹۲، ص ۶۵). استون و پتریک (۲۰۱۳، ص ۲)، بر این باور هستند که در زمینه‌ی یادگیری از راه گردشگری می‌توان ادعا کرد که یادگیری تجربی، الگویی را برای توضیح چگونگی یادگیری افراد در سفر فراهم می‌آورد. استون و پتریک (۲۰۱۳، ص ۲)، نشان می‌دهد: الگوی کالب (یادگیری تجربی) می‌تواند چارچوبی برای درک و ارزیابی یادگیری سفر فراهم کند. «انعکاس»، جنبه‌ی اصلی مدل کالب است که یک ضرورت برای یادگیری تجربی محسوب می‌شود. تجربه‌ی پیوسته‌ی سفر و کشف، راهی را ایجاد می‌کند که مسافر می‌تواند در تجربه‌ی خود بازتاب دهد و بنابراین، یادگیری را خلق می‌کند. درحالی‌که پژوهش‌های یادگیری تجربی بر عرصه‌ی آموزش رسمی تمرکز دارند، الزامات یادگیری تجربی همه می‌توانند از طریق سفر رخ دهند. ریچاردز (۱۹۹۲، ص ۱۵۸-۱۶۰) مفاهیم یادگیری تجربی و گردشگری را طی الگویی به هم پیوند زده است. از دید او، سفر شرایط مساعدی را برای یادگیری تجربی مهیا می‌سازد. گروهی از پژوهشگران بر پایه‌ی یافته‌های تحقیقات اخیر نشان دادند: تجربه‌ی سفر و گردشگری، ارتقای مجموعه‌ای از مهارت‌های فردی و اجتماعی را- از جمله در زمینه‌ی اعتمادبه‌نفس، حل مشکلات، ارتباط گرفتن با دیگر افراد و فرهنگ‌ها، استقلال و خوداتکائی و نیز سازگاری و انعطاف را امکان‌پذیر می‌سازد (علاءالدینی و فتوحی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۸). نگارنده در جدول (۴)، با ارائه‌ی چارچوب گردشگری در ساحت‌های تربیتی مبتنی بر قرآن و حدیث، تصویری یکپارچه از ارتباط عناصر و عوامل تربیت دانش‌آموزان، برای نیل به ساحت‌های شش‌گانه از دیدگاه قرآن و حدیث، با بهره‌مندی از انواع گردشگری به‌عنوان بستر این مهم ارائه کرده است تا در ادامه، با استفاده از آموزه‌های دین مبین اسلام، روش‌های دستیابی به هدف پژوهش را تشریح کند.

1- <http://mizan.hadith.net/>

ساحت تربیتی	انواع گردشگری	آیات و احادیث	منابع	ابعاد و اهداف سفر
			اهداف	ابعاد
تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی تربیت هنری و زیبایی‌شناختی	گردشگری مذهبی (Religious Tourism) گردشگری زیارت (Pilgrimage tourism) گردشگری فرهنگی (Cultural Tourism)	در قرآن، در ۷ آیه نورانی «حج» آمده است: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ» [حج، ۲۷]؛ و در میان مردم، برای [ادای] حج بانگ برآورد تا [زائران] پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری که از هر راه دوری می‌آیند، به سوی تو روی آورند.»	قرآن	حج و زیارت
		در جستجوگر حدیث میزان، در مجموع ۱۳۹۵ حدیث با عبارت «حج» و «الزیاره» یافت شد. زیارت قبر پیامبر خدا ^(ص) و زیارت قبر شهیدان و زیارت قبر امام حسین ^(ع) با یک حج مقبول همراه رسول خدا برابر است ^(ص) (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۲۷۸).	حدیث	
تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی تربیت اجتماعی و سیاسی	گردشگری عبرت (Dark Tourism, War Tourism, Trouble Tourism)	«جهاد»، دست‌کم در ۱۷ سوره‌ی قرآن کریم از جمله بقره، آل‌عمران، نساء، مائده، انفال، توبه، نحل، حج، نمل، احزاب، شوری، محمد، فتح، حدید، حشر، ممتحنه و صف آمده است. «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» [بقره، ۲۱۸]؛ آنان که ایمان آورده و کسانی که هجرت کرده و در راه خدا جهاد نموده‌اند، آنان به رحمت خدا امیدوارند و خداوند آمرزنده مهربان است.» «الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَعْظَمَ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ» [توبه، ۲۰]؛ کسانی که ایمان آورده و هجرت کرده و در راه خدا با مال و جانشان به جهاد پرداخته‌اند، نزد خدا مقامی هر چه بالاتر دارند و اینان همان رستگارانند.»	قرآن	جهاد در راه خدا بعد عبادی
		در جستجوگر حدیث میزان، در مجموع ۹۰۹ حدیث با عبارت «جهاد» یافت شد «رسول الله صلى الله عليه وآله: سافروا تصحوا وجاهدوا تغنموا؛ پیامبر خدا ^(ص) مسافرت کنید تا تندرست مانید و جهاد کنید تا غنیمت به دست آورید» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ص ۳۰۸).	حدیث	

ساحت تربیتی	انواع گردشگری	آیات و احادیث	منابع	ابعاد و اهداف سفر	
				اهداف	ابعاد
تربیت زیستی و بدنی تربیت هنری و زیبایی‌شناختی	گردشگری طبیعت (Natural Tourism) گردشگری ورزشی (Sport Tourism) گردشگری سلامت (Health Tourism)	در ۱۴ آیه‌ی نورانی قرآن، سیر در زمین برای عبرت‌آموزی آمده است: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ مُّعْتَكِبُوت، ۲۰؛ بگو در زمین بگردید و بنگرید چگونه آفرینش را آغاز کرده است؛ سپس [باز] خداست که نشاء آخرت را پدید می‌آورد. خداست که بر هر چیزی تواناست.»	قرآن	عبرت‌اندوزی شناخت ماهیت و مبدأ خلقت جهان	بعد سیر آفاقی
		«و إِنَّ لَكُمْ فِي الْقُرُونِ السَّالِفَةِ لَعِبْرَةً، أَيْنَ الْعَمَالِقَةُ وَ أبنَاءَ الْعَمَالِقَةِ؟! أَيْنَ الْفِرَاعِئَةُ...؛ امام علی ^(ع) : راستی که در اقوام و ملل پیشین، برای شما درس عبرتی است. کجایند عمالقه و...» (محمدری‌شهری، ۱۳۸۶، ص ۳۷).	حدیث		
تربیت علمی و فناوری	گردشگری علمی- آموزشی (Educational) گردشگری کشاورزی (Agric Tourism)	«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه، ۱۲۲)؛ و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند؛ پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان، دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا [دسته‌ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را هنگامی که به سوی آنان بازگشتند، بیم دهند باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند.»	قرآن	سفر علمی دانش‌آموختن	بعد علمی و ورزشی
		«رسول الله صلى الله عليه وآله: أُطَلِّبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ، فَإِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَىٰ كُلِّ مُسْلِمٍ؛ پیامبر خدا ^(ص) : دانش را بجوید؛ هرچند در چین باشد. جستجوی دانش بر هر مسلمانی...» (محمدری‌شهری، ۱۳۸۶، ص ۲۸۶). «الإمامُ عَلِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: الشَّخْصُ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ امام علی ^(ع) : سفرکننده در جستجوی دانش، مانند جهادکننده در راه خداست» (همان، ص ۳۱). «الإمام الصادق عليه السلام: أُطَلِّبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِخَوْضِ اللَّجَجِ وَشَقِّ الْمُهْجِ؛ امام صادق ^(ع) : دانش را بجوید، هرچند در ژرفای دریا فرو روید و خونتان بریزد» (همان، ص ۱۴).	حدیث		

ساحت تربیتی	انواع گردشگری	آیات و احادیث	منابع		ابعاد و اهداف سفر	
			اهداف	ابعاد	اهداف	ابعاد
تربیت اقتصادی و حرفه‌ای	گردشگری تجاری (Business Tourism)	«فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا» (کهف، ۶۲)؛ و هنگامی که [از آنجا] گذشتند، [موسی] به جوان خود گفت: غذایمان را بیاور که راستی ما از این سفر رنج بسیار دیدیم.» عرفا در برداشت‌های خود از سفر موسی (ع)، بر تأمین معاش نیز تأکید کرده‌اند (علی بخشی، ۱۳۸۷، ۱۵).	قرآن	بعد تجاری	بعد تجاری	
		«وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ مِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ» (جمعه، ۱۱)؛ و چون دادوستد یا سرگرمی ببینند، به سوی آن روی می‌آورند و تو را درحالی که ایستاده‌ای، ترک می‌کنند. بگو آنچه نزد خداست، از سرگرمی و از دادوستد بهتر است و خدا بهترین روزی‌دهندگان است.»	حدیث			
تربیت زیستی و بدنی	گردشگری تفریحی (Recreational tourism)	«قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ» (یوسف، ۱۱) و (۱۲)؛ گفتند ای پدر تو را چه شده است که ما را بر یوسف امین نمی‌دانی درحالی که ما خیرخواه او هستیم & فردا او را با ما بفرست تا [در چمن] بگردد و بازی کند و ما به‌خوبی نگاهبان او خواهیم بود.»	قرآن	تفریح و سلامتی	بعد نشاط و شادابی	
		پیامبر گرامی اسلام (ص): «سَافِرُوا تَصِحُّوا وَتَغْتَمُوا؛ مسافرت کنید تا سالم و تندرست بمانید و بهره‌ها نصیبتان شود.» (عیناثی، ۱۳۸۴، ص ۱۲).	حدیث			

جدول ۴. چارچوب گردشگری در ساحت‌های تربیتی مبتنی بر قرآن و حدیث.

برای استفاده‌ی کاربردی از این پژوهش در جدول (۵)، ارتباط میان انواع گردشگری و ساحت‌های تربیتی در دروس دوره‌ی ابتدائی پیشنهاد شده است.

نوع گردشگری	فعالیت گردشگری	ساحت تربیتی	اهداف ساحت	دروس مرتبط
گردشگری مذهبی گردشگری زیارت	زیارت اماکن متبرکه شرکت و مشارکت در مراسم مذهبی	تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تربیت تحقق شان اعتقادی، عبادی و اخلاقی	آموزش قرآن هدیه‌های آسمانی
گردشگری فرهنگی گردشگری هنری	بازدید از آثار تاریخی و باستانی بازدید از رویدادهای فرهنگی (جشنواره‌های بومی محلی) و شرکت در آنها بازدید از برنامه‌ها و رویدادهای هنری و شرکت در آنها	تربیت هنری و زیبایی‌شناختی	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن زیبایی‌شناختی و هنری	فارسی نگارش فارسی هنر مطالعات اجتماعی
گردشگری طبیعت گردشگری ورزشی گردشگری سلامت	طبیعت‌گردی بازدید از رویدادهای ورزشی و شرکت در آنها بازدید از مراکز گردشگری سلامت	تربیت زیستی و بدنی	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن زیستی و بدنی	علوم تجربی تربیت بدنی
گردشگری تجاری	ازدید از نمایشگاه‌های تجاری بازدید از مراکز تجاری	تربیت اقتصادی و حرفه‌ای	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن اقتصادی و حرفه‌ای	کار و فناوری مطالعات اجتماعی
گردشگری علمی-آموزشی گردشگری کشاورزی	بازدید از مراکز نمادین آموزشی (دکتراوند، کار بازیا، مراکز رشد، شهرک ترافیک و...) بازدید از مزارع پرورش محصولات کشاورزی (زراعت، دام، شیلات)	تربیت علمی و فناوری	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن علمی و فناورانه	کار و فناوری تحقیق و پژوهش
گردشگری اجتماعی گردشگری سیاسی گردشگری عبرت	دیدار اقوام و آشنایان شرکت در راهپیمایی‌ها بازدید از موزه‌های جنگ	تربیت اجتماعی و سیاسی	آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن اجتماعی و سیاسی	مطالعات اجتماعی

جدول ۵. ارتباط میان انواع گردشگری و ساحت‌های تربیتی در دروس دوره‌ی ابتدائی.

نتیجه

هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی «نقش گردشگری بر تربیت کودک در ساحت‌های تربیتی از دیدگاه قرآن و حدیث» بوده است. به همین منظور، این پدیده با استفاده از روش راهبرد استدلال منطقی در تحقیقات کیفی، تحلیل و بررسی شد. با بررسی انجام‌شده در منابع موجود، آیات و احادیث فراوانی استخراج شد که در آنها به صورت مستقیم و غیرمستقیم، به گردشگری با واژه‌هایی چون «سیروا»، «سیروا»، «فسیروا»، «سفر»، «فسیحوا»، «السائحون»، «السائحات»، «نقب»، «ضرب»، «رحله»، «خروج» و «هجرت» اشاره شده است. بر اساس تفسیر مرحوم علامه طباطبائی، خداوند از میان واژگان دال بر گردشگری، از واژه «سیاحت» استفاده کرده است.

از جمع‌بندی آیات و روایات و آموزه‌های دین اسلام درباره‌ی گردشگری به این نتیجه می‌رسیم که شارع، این موضوع را مطلوب می‌داند (امینی، ۱۳۹۶، ص ۱۸۶-۱۸۷).

درباره‌ی گردشگری کودکان، دو مورد آشکار از قرآن و سیره حضرت محمد (ص) ذکر می‌شود: نخست، تفسیر آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی یوسف؛ بر اساس این آیه، کودک به تفریح ورزش نیازمند است. امروزه، این سفر را در دیدگاه عام، «سفر تفریحی» می‌نامند و در تقسیم‌بندی انواع گردشگری، از آن با عنوان «گردشگری طبیعت‌گرا» یاد می‌کنند. دوم، سفرهای رسول خدا (ص) به شام؛ که با تمایل ایشان و برای تأمین معیشت و تقویت مهارت‌های زندگی بوده است. امروزه، این سفر را در ردیف «گردشگری تجاری» و «گردشگری آموزشی» قرار می‌دهند.

مختصات روش تربیتی کودکان در مکتب اسلام، بر اساس رویکرد فلاسفه، عرفا و متکلمان اسلامی عبارتند از: عمل‌گرایی و تجربه‌محوری، «تأکید بر تجارب فردی و به تبع آن، تربیت فردی»؛ همچنین این مکتب، بر روش‌هایی چون مواجهه‌ی کودک با مشکلات، الگوگیری، تجربه و «گردش علمی» استوار است. بر اساس رویکرد صاحب‌نظران، دوره‌ی ابتدائی به سبب ویژگی‌ها و شرایط سنی کودکان، نسبت به دوره‌های تحصیلی دیگر، اهمیت و حساسیت بیشتری دارد. کودکان در این دوره، بیشترین آمادگی را برای یادگیری دارند. انگیزه و علاقه‌ی کودکان به آموختن، با توجه به گرایش فطری آنان به جستجوگری و پرسش‌گری و کسب شناخت بالاست و شرایط لازم را برای کسب تجارب ارزشمند دارند.

نتایج پژوهش نشان داد که سفرهای تفریحی و علمی، دست‌یابی به نگرش‌های دینی والاتر، تعامل اجتماعی و فرهنگی، یادگیری، انگیزه و علاقه‌ی دانش‌آموزان، پیشرفت تحصیلی، لذت‌بخشی، دستیابی به تفکر مرتبه‌ی بالاتر، فرصتی برای اکتشاف و کسب تجربیات دست اول، اصلاح نگرش را برای دانش‌آموزان ابتدائی تقویت و ایجاد می‌کنند.

علی‌رغم توصیه‌ی مکتب تربیتی اسلام و نتایج حاصل از پژوهش‌های میدانی و کاربردی، نظام آموزشی کشور ما به سبب بی‌توجهی به ویژگی‌های رشد و نیازهای دانش‌آموزان، آموزش تک‌ساحتی و به‌کارگیری ناقص روش‌های تربیتی مؤثر، «ناکارآمد»، «حافظه‌محور» ارزیابی می‌شود؛ همچنین نتایج تحلیل محتوای گردشگری در کتب درسی دوره‌ی ابتدائی نشان می‌دهد که عموم محتواهای تدوین‌شده، خنثی یا غیرفعال هستند. برآیند این رویه، متریبانی بدون صلاحیت، مهارت و

شایستگی‌های پایه است. این در حالی است که به استناد آموزه‌های دینی (قرآن، حدیث و سیره)، برنامه‌ی درسی نظام تعلیم و تربیت کشور باید با تدارک فرصت‌های تربیتی انعطاف‌پذیر، توجه به تعامل پیچیده‌ی عوامل درونی و بیرونی در فرآیند تربیت، تدارک محیطی غنی و شاداب و متنوع و ارتباط آن با تجربیات روزمره‌ی زندگی و چشیدن لذت دانایی، ایجاد بستر کسب تجربیات عملی، پرورش مهارت‌ها، باورها و گرایش‌ها، پرورش روحیه کار جمعی و مسئولیت‌پذیری، فعالیت و تلاش متری، پرورش خلاقیت و قوه‌ی تخیل متریان، برای دستیابی به همه‌ی ساحت‌های تربیتی طراحی و اجراء شود.

برای رهایی از معضل «حافظه محوری» و دستیابی به همه‌ی ساحت‌های تربیت می‌توان از انواع گردشگری، به‌عنوان یکی از بسترهای جذابیت برنامه‌ی درسی و یکی از راهبردهای مناسب تحقق اهداف ساحت‌های تربیت استفاده کند. بدین منظور، الگوبرداری از سفرهای میدانی (سیاحت یا سفرهای هدفمند) و روش‌های یادگیری مشاهده‌ای و تجربی پیشنهاد می‌شود.

برای نیل به این هدف، در جداول (۴)، چارچوب گردشگری در ساحت‌های تربیتی مبتنی بر قرآن و حدیث، به تفکیک ابعاد و اهداف سفر، مستند به آیات و احادیث احصاء گردید؛ همچنین تناظر انواع گردشگری و ساحت تربیتی با این منابع استخراج شد. سپس در جدول (۵)، ارتباط میان انواع گردشگری و ساحت‌های تربیتی در دروس دوره‌ی ابتدائی به تفکیک، انواع گردشگری، فعالیت در نوع گردشگری، ساحت تربیتی متناظر با نوع گردشگری و هدف ساحت و دروس متناظر با ساحت تربیتی و نوع گردشگری بیان گردید. این جداول، تصویری یکپارچه و کلی از ارتباط این عناصر و عوامل را نشان می‌دهند تا شاید مورد بهره‌برداری برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران آموزش‌وپرورش قرار گیرد.

مستند به گزارش سال ۲۰۱۹ و جایگاه پایین گردشگری ایران در جهان و منطقه، برای جبران نقیصه‌های این گزارش، به‌ویژه نیروی انسانی متخصص در صنعت گردشگری، ایجاد زمینه‌ی تربیت گردشگری دانش‌آموزان در این دوره‌ی تحصیلی، به ترویج و توسعه‌ی پایدار گردشگری کشور و ارتقای رتبه‌ی کشور کمک می‌کند.

با توجه به ویژگی‌های روان‌شناختی و نیاز عاطفی دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدائی، به‌ویژه دوره‌ی اول، سفرهای کوتاه و نزدیک و نیز حضور یکی از اعضای خانواده در بعضی از سفرها پیشنهاد می‌شود.

منابع

- آذرتاش، آذرنوش؛ فرهنگ معاصر عربی - فارسی؛ چاپ نوزدهم، تهران: نشر نی، ۱۳۹۸ ش.
- آر گلدنر، چارلز و برنت ریچی، جی آر؛ ترجمه‌ی حمید ضرغام بروجنی؛ مرتضی بذرافشان؛ حمید ایوبی یزدی؛ شناخت صنعت گردشگری: اصول؛ رویه‌ها و رویکردها؛ چاپ پنجم، تهران، مهکامه، ۱۳۹۵ ش.
- اسکات، نوئل و جعفری، جعفر؛ گردشگری در جهان اسلام؛ ترجمه‌ی مهدی رمضانزاده و همکاران؛ تهران، مهکامه، ۱۳۹۳ ش.
- ابراهیمی، ابراهیم و همکاران؛ «معناشناسی واژه‌ی سیاحت و مترادفات آن در قرآن کریم»؛ پژوهش‌های عامی قرآنی، دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۳ ش.
- امینی، بهنام؛ «الگوی مستخرج گردشگری مبتنی بر منابع فقهی شیعه»؛ فرهنگ و ارتباطات، سال دوم، شماره‌ی ۱ (پیاپی ۳)، ۱۳۹۶ ش.
- باهنر، ناصر؛ آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد؛ چاپ نهم، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۷ ش.
- بهشتی، سعید و منطقی، یگانه؛ «بررسی نقش بازی در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و سنت معصومین^(ع)»؛ اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره هفتم، شماره‌ی ۳، ۱۳۹۰ ش.
- پریاری، سپیده؛ «تحلیلی بر آموزش گردشگری در کتب درسی مقطع ابتدایی»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: ملیحه شیبانی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲ ش.
- تیموتی، دالن جی و السن، دانیل اچ؛ گردشگری، دین و سفرهای معنوی؛ ترجمه‌ی محمد قلی‌پور و احسان مجیدی‌فرد؛ تهران، جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲ ش.
- جاویدی کلاته جعفرآبادی، طاهره و همکاران؛ «نظریه یادگیری شناختی- اجتماعی بندورا و دلالت‌های تربیتی آن»؛ اولین همایش ملی یافته‌های علوم شناختی در تعلیم و تربیت، ۱۳۹۰ ش.
- دیویی، جان؛ مقدمه‌ای بر فلسفه آموزش و پرورش (دموکراسی و آموزش و پرورش)؛ ترجمه‌ی ا.ح. آریان‌پور؛ تبریز، کتاب‌فروشی تهران، ۱۳۴۱ ش.
- —؛ مدرسه و شاگرد؛ ترجمه‌ی مشفق همدانی؛ با مقدمه دکتر سیاسی و ادوارد کلاپارد؛ تهران، شرکت سهامی چاپ کیهان، ۱۳۴۶ ش.
- —؛ تجربه و آموزش و پرورش؛ ترجمه‌ی اکبر میرحسینی؛ تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۹ ش.
- رضوی، سید عباس؛ «گردشگری در سیره معصومان و ابرار»؛ فقه، شماره‌ی ۱۴، زمستان ۱۳۷۶ ش.
- زارع، بیژن؛ «نقش سیروسفرهای تفریحی و علمی در توسعه «عام‌گرایی» دانش‌آموزان»؛ تربیت معلم، شماره‌ی ۳۰ و ۳۱، ۱۳۸۱ ش.
- روشنی، طاهره؛ «بررسی روان‌شناسی مدیریت نوین آموزشی، آموزش مهارت‌های زندگی مدارس ابتدایی در جمهوری اسلامی ایران»؛ مرکز مطالعات و توسعه‌ی آموزش جندی‌شاپور، ویژه‌نامه، ۱۳۹۵ ش.
- سقائی، محسن؛ آبدار اصفهانی، مهدی؛ «گردشگری از دیدگاه قرآن و روایات»؛ قرآن و علوم بشری، سال سوم، شماره‌ی ۲، ۱۳۹۳ ش.
- شکاری، عباس؛ «تأثیر یادگیری مشارکتی بر رشد مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان»؛ راهبردهای آموزش، دوره‌ی

۵، شماره ۱، ۱۳۹۱ ش.

- صافی، احمد؛ آموزش و پرورش ابتدایی، دوره اول و دوم متوسطه؛ ویراست چهارم، تهران، سمت، ۱۳۹۴ ش.
- صدیقی و همکاران؛ «بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی از طریق الگوی یادگیری مشاهده‌ای بندورا بر بهبود این مهارت‌ها و نظریه ذهن دختران و پسران پیش‌دبستانی»؛ شناخت اجتماعی، سال هفتم، شماره اول (پیاپی ۱۳)، ۱۳۹۷ ش.
- طباطبایی، محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ ترجمه‌ی سید محمدباقر موسوی همدانی؛ قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
- علاء‌الدینی، پویا؛ فتحی، مرضیه؛ «یادگیری تجربی و تغییر رفتار از طریق فعالیت‌های زیست‌بوم‌گردی: مطالعه‌ی کیفی گردشگران ایرانی»؛ برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال چهارم، شماره ۱۴، ۱۳۹۴.
- علی بخشی، اکرم؛ «سفر در اسلام»؛ پژوهش‌های اسلامی، سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۷ ش.
- عینائی، محمدبن محمد؛ مواظ العددیه...؛ قم، طلیعه نور، ۱۳۸۴ ش.
- کیانی، علی‌رضا؛ «بررسی جایگاه توریسم در محتوای کتب درسی دوره تحصیلی ابتدائی در سال ۸۶-۱۳۸۵»؛ پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، استاد راهنما: کورش فتحی و اجارگاه، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷ ش.
- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران: مصوب شورای عالی آموزش و پرورش؛ ۱۳۹۰ ش.
- محمدی، بنفشه؛ قاضی‌زاده، کاظم؛ «اهداف گردشگری و سفر»؛ کتاب و سنت در فرهنگ اسلامی، دوره ۲، شماره ۴، ۱۳۹۳ ش.
- محمدی ری‌شهری، محمد؛ میزان الحکمه؛ چاپ هفتم، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، ۱۳۸۶ ش.
- محمدی، زهره؛ «واکاوی سفرهای کودک؛ منافع ادراک‌شده، نوستالژی سفر و پیامدهای رفتاری آن»؛ رساله دکتری رشته مدیریت گردشگری، استاد راهنما: دکتر مهدی کروبی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۷ ش.
- مقصودی، حسین؛ «نقش گردش و گردشگری در تربیت کودکان»؛ کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و مهندسی (icrsie.com)، دانشگاه ترکیه، استانبول، ۲۰۱۶ م.
- مولوی، وحید؛ «تجربه از منظر قرآن کریم و روایات»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر ابراهیم زهت، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲ ش.
- موسوی‌مقدم، سید رحمت‌الله؛ علی زمانی، امیرعباس؛ «ساحت‌های وجودی انسان از دیدگاه علامه طباطبایی»؛ اندیشه نوین دینی، شماره ۲۷، ۱۳۹۰ ش.
- مهدی‌پور میر، سیده راضیه و همکاران؛ «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه ششم ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش گردشگری»؛ برنامه‌ریزی توسعه گردشگری، دوره ۸، شماره ۲، ۱۳۹۸ ش.
- میرغلامی، مرتضی؛ «بررسی تطبیقی تعامل کودک با محیط شهری از منظر اندیشه‌ی اسلامی و غربی»؛ پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۰، ۱۳۹۷ ش.
- یاقوت حموی؛ معجم البلدان؛ بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ ق.
- یعقوب‌زاده، رحیم؛ گونه‌شناسی گردشگری: ارائه چارچوبی برای تقسیم‌بندی انواع گردشگری؛ تهران، جامعه‌شناسان، ۱۳۹۳ ش.

- <https://hawzah.net/fa/Note/View/6943>
- Behrendt, Marc & Franklin, Teresa(2014), A Review of Research on School Field Trips and Their Value in Education, *International Journal of Environmental & Science Education*, Vol. 3, No. 3, July 2008.
- Cuffy, Violet V, Airey, David and Papageorgiou, Georgios. C(2018), Violet V. Cuffy, *Lifelong Learning for Tourism Concepts, Policy and Implementation*, by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN and 711 Third Avenue, New York, NY 10017
- Dallari, Fiorella et Mariotti, Alessia(2016), Children in Tourism: a fresh perspective The experience in Italy, from summer camps to the Seninter project, *Tourism review, VIA@»,* 2016, 2, pp. 2 – 18. <https://doi.org/10.4000/viatourism.1407>.
- DeWitt, Jennifer&Storksdieck, Martin(2008), A Short Review of School Field Trips: Key Findings from the Past and Implications for the Future, Pages 181197- | Published online: 16 Oct 2008, <https://doi.org/10.108010645570802355562/>.
- Gormez, Ilgaz(2014). the effect of field trip oriented instruction on ninth grade student,achievement in animal diversity unit, continuing and academic motivation in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Secondary Science and Mathematics Department, Middle East Technical University.
- Stone, Matthew & Petrick, James(2013). The Educational Benefits of Travel Experiences A Literature Review. *Journal of Travel Research*, X(X) 1–14 © 2013 SAGE Publications